

ПРОБЛЕМИ ШЛЮБНИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФАХОВИХ ЮРИДИЧНИХ ВИДАНЬ ТА ГАЗЕТ)

О. К. Міхеєва

АНОТАЦІЯ

В статті на основі публікацій у фахових юридичних виданнях та повідомлень у рамках газетної кримінальної хроніки 1920-х рр. висвітлюються проблеми шлюбних відносин, що були наслідками радянських новацій у сфері шлюбного та сімейного права. Висвітлені судові казуси та оприлюднені матеріали кримінальних злочинів, а також особливості їх представлення у періодичних виданнях того часу дозволяють поглибити розуміння суспільної реакції на зміни у сімейній сфері.

Ключові слова: радянська сімейна політика 1920-х рр., шлюб, сім'я, мораль.

У контексті виголошених нових цінностей у взаємовідносинах між статями, влада більшовиків сприяла прийняттю низки законодавчих актів, які відчутно змінили статус шлюбу та сім'ї. Услід за публічним визнанням рівності чоловіків та жінок (яку юридично було оформлено у першій російській радянській Конституції 1918 р.), 16 грудня 1917 р. був виданий декрет «Про розірвання шлюбу», 18 грудня того ж року – декрет «Про громадянський шлюб, про дітей та про ведення книг громадянського стану».

Означені декрети вирішували низку завдань. З процесу унормування сімейного інституту повністю усувалася церква через невизнання церковного шлюбу як чинного. Спрощувалася процедура реєстрації шлюбу, до шлюбних стосунків дорівнювалося і фактичне співжиття, не зареєстроване у ЗАГСі, яке також давало право на позов щодо призначення аліментів. Простішою ставала і процедура розлучення. Останнє могло відбутися на підставі звернення одного з подружжя, а іншого про розлучення могли проінформувати листівкою від ЗАГСу. Наголошувалося на добровільності укладання шлюбу; зрівнювалися у правах діти, народжені у зареєстрованому та фактичному шлюбах тощо. У радянській історіографії означені законодавчі новації у сфері сімейного права знаходили однозначну позитивну оцінку як демократичні та емансипаторські за своїм змістом, націлені на зрівняння в правах чоловіка та жінки, захист материнства та дитини. Однак мусимо визнати, що соціальна практика демонструвала значну непродуманість цих новацій, беззахисний стан жінки, що в силу цілої низки чинників не могла бути рівною чоловікові без створення додаткових умов такої рівності.

© Міхеєва О. К., 2013

Обраний нами погляд на шлюбні відносини демонструє один з доволі цікавих їх аспектів. Йдеться про окремі прояви індивідуальної та суспільної реакції на нову роль жінки у суспільстві, що ставали предметом кримінальних та цивільних розглядів та детально розбиралися на шпальтах наукових юридичних видань (у якості прецедентів, що вимагають посиленої наукової уваги) та у газетній періодиці (як привід підняти тему та надати їй правильного змісту та оцінок). Обрана точка зору на проблему цікава тим, що дозволяє окреслити основні аспекти соціальної інерції у сприйнятті новацій, пов'язаних з новаціями у сімейній сфері; виявити проблемні моменти їх запровадження; на прикладі способу подання матеріалу у періодиці з'ясувати суспільні оцінки у потрактуванні нового статусу жінки.

Для нашого розгляду важливими є публікації, що презентують сучасний критичний дискурс у баченні «жіночого питання» та «сімейної політики» радянської влади у 1920-ті рр. та дозволяють від характеристики емансипаційної сутності прийнятих законів перейти до вивчення реальної повсякденної практики та з'ясувати, які наслідки означені зміни мали для сімейних відносин в цілому, та жінок зокрема. Передусім це праці Ю. Градської, О. Дорохіної, Т. Осипович, Н. Пушкарьової, А. Пушкарьова, М. Рабжаєвої та інших.

У нашому розгляді звернемося до кола джерел, що містять в собі висвітлення кримінальних прецедентів, які тривалий час залишалися поза межами наукового аналізу, однак несуть в собі надзвичайно цікаві аспекти проблеми щодо поступового розповсюдження нового бачення шлюбу та шлюбних стосунків. Очевидно, що в даному випадку йдеться не про масові явища, а скоріше про резонансні, що ставали предметом професійного чи публічного обговорення та ставали приводом для чергового пояснення необхідності правильного потрактування подій, відтак несли в собі концептуальні настанови нової влади у сімейній політиці.

На початку 1920-х рр. на шпальтах юридичної періодици України починають обговорювати проблеми сприйняття пересічними людьми радянських законодавчих новацій, що легалізували громадянський та певною мірою визнавали фактичний шлюб. У 1923 р. у «Віснику радянської юстиції» був описаний судовий казус з приводу «матеріальних втрат» та «громадянського безчестя»: «... 26 травня 1923 р. громадянка Чертенкова звернулася у Нарсуд 1-го району Ізюмського округу з позовом, в якому виклала, що у квітні місяці гр. Андрій Карамза, спокусивши її обіцянкою одружитися з нею, умовив перейти до нього для співжиття. Проживши з нею, як з дружиною, один місяць (при цьому вона працювала його домогосподарстві) Карамза не тільки відмовився від реєстрації шлюбу, але й вигнав її з дому. Тому громадянка Чертенкова просила Народний суд присудити на її користь з Карамзи 500 руб. за відпрацьований у його господарстві час та, зверх того, 5000 руб. за громадянське безчестя, оскільки відповідач образив її морально та фізично» [1].

Судовий розгляд даної ситуації привертає увагу через декілька важливих моментів. Суди, що керувалися на цей момент «революційною правосвідомістю» у розв'язанні шлюбно-сімейних питань демонстрували відсутність єдиної схеми винесення вироку, хитання між скасованими законодавчими нормами попереднього часу та стандартами сприйняття «нового побуту». Так, у означеній ситуації, обраний для «просвітлення» юридичної спільноти України через публікацію у професійному виданні, Народний суд, який розглядав справу, виніс вирок на користь Чертенкової, зобов'язавши відповідача сплатити гроші як за роботу, так і за безчестя. Відповідач подав касацію. Розгляд справи у інстанції вищого рівня дав дещо інший результат. Губсуд підтвердив першу частину вироку – виплату за роботу, але скасував другу – безчестя у «новому побуті» не існує. Пояснення мотивів рішення Губсуду значною мірою демонструє зміни у ставленні до шлюбу, його реєстрації, позашлюбних статевих відносин: «Нарсуд у цій частині вироку керувався не соціалістичною правосвідомістю, а виключно звичаєм, що

побуває у даній місцевості та є успадкованим від капіталістичного ладу [...] Політика радянської влади, спрямована на розкріпачення шлюбних партнерів, має собі за кінцеву мету шлюб як добровільну згоду, передаючи справу оформлення добровільній згоді партнерів. Реєстрація у підвідділах ЗАГСів має значення лише за своїми юридичними наслідками, тому не може бути ніякого «безчестя» для добровільного співжиття осіб без реєстрації шлюбу в ЗАГСі [...] За даних умов не могло бути жодних питань щодо «безчестя», оскільки під «безчестям» слід розуміти приниження людської гідності, а такого приниження лише в одному співжитті, що не було зареєстроване в ЗАГСі, з точки зору соціалістичного правосуддя та етики немає [...] Лише за умов капіталістичного ладу, коли все продається і коли людська гідність так само розцінюється з точки зору матеріальних благ – будь-яке приниження може бути компенсоване грошима; у Радянській державі людська особистість та її гідність ставляться настільки високо, що жодні матеріальні блага, у тому числі і гроші, не можуть компенсувати ніяке, навіть мінімальне приниження, і будь-які спроби принизити чиюсь гідність жорстко караються Кримінальним Кодексом. З огляду на останній, через який проведено загальну політику Радянської влади у поглядах на шлюб, як на особливого роду договір, вбачається, що обіцянка одружитися, що була дана особою до початку співжиття, та подальша відмова від реєстрації такого співжиття після його початку (що за законами скинутих урядів вважалося кримінально-карним діянням, що іменувалося звабленням), – у теперішній час не складає злочину, тому не може й мати місця притягнення такої особи до відповідальності» [2].

У описаному вище випадку йдеться про ситуацію обіцянки женитися. Однак проблеми виникали навіть у разі укладання шлюбу. Так, за спостереженнями О. Дорохіної, у сільській місцевості за умов заборони на найману працю значного поширення набули «сезонні» шлюби, «мета яких полягала у використанні за допомогою шлюбу, додаткової та й, до того ж, безкоштовної жіночої робочої сили на період інтенсивних сільськогосподарських робіт» [3]. Офіційний дозвіл на найману працю у сільських господарствах з квітня 1925 р. значно зменшив кількість подібних «сезонних» шлюбів.

Законодавчі новації, що з одного боку несли в собі «вивільнення жінки з оков традиційного шлюбу», оберталися її ще більшою незахищеністю, бо утворювали умови для безкоштовного використання її праці. Дошлюбні статеві стосунки, що з точки зору суспільної свідомості залишалися для жінки безчестям, переставали бути предметом судового розгляду, перекладаючи дбання про власну цноту безпосередньо на статевих партнерів. Юридична відміна «безчестя» не могла одразу привести до його фактичної відміни, продовжуючи залишатися проблемою соціального статусу та попиту на ринку шлюбних партнерів передусім для жінки.

Розповсюдження подібних явищ ставало основою для розгортання публічних дискусій навколо примх нової сімейної моралі та її віддаленості від «етики комунізму». Не одностайними у цьому питанні були й самі ініціатори нового сімейного законодавства.

На думку Т. Осипович, перенесення відповідальності за статеве життя та його наслідки на жінку, потрактування її як пасивного об'єкту чоловічого жадання, жертви, було характерним для комуністів старшого покоління, що знайшло своє відображення у думках А. В. Луначарського, викладених в книзі «Про побут»: «Так звана теорія «свобідної любові», або ще гірше «теорія склянки води», – є теорією чоловічої підлості, що експлуатує жінку. [...] Чоловік не страждає від статевого акту, для нього це те саме, що «випити склянку води». Жінка, випивши склянку води, нічого від того не набуде, а від статевого акту в неї бувають діти. Ось діти і є центральним місцем усього питання. З точки зору чоловічої, грубої, експлуаторської, вульгарної точки зору, чоловік «випив склянку води» і чекає, коли йому знов пити захочеться. А жінка повинна

виховувати усіх дітей Республіки» [4]. З його баченням жінки перегукувалися і думки Д. Мануїльського, який у 1923 р. писав: «Стара сім'я є пережитком міщанства» – кажуть нам з усіх боків. Нехай. Але серцю старого підпільника безпартійна дружина-робітниця, з п'ятьма дітками на руках, від якої пахне аміачними випаровуваннями дитячих пелюшок, яка була рабою домашнього вогнища, кухні, корита, штопання вечорами заплат під світло газового каганця, яка несла в тюрму заарештованому за демонстрацію чоловіку останні копійки, значно ближче та рідніше, ніж сучасна «передова» жінка, що трактує зарозуміло цю жінку-героїню як міщанку, й, в ім'я «моралі майбутнього» сама перетворюється на сезонну наложницю. Перед лицем морального критерію старого нелегала, ця дружина – Марфа, «що дбає про все», значно ближча до тієї межі, де починається етика комунізму, ніж сучасна Марія, що чекає черги у приймальнях венерологічних кабінетів» [5].

В цілому, на початку 1920-х рр. спостерігалось складне поєднання різних бачень нового пролетарського шлюбу на рівні ініціаторів реформ у сімейній сфері, а практична реалізація сімейної політики наражалася на значну соціальну інерцію, яка забезпечувала тяглість традицій у сфері сімейних стосунків, від поєднання яких юридично вивільнена з «оков буржуазного шлюбу» та звільнена від «безчестя» жінка, продовжувала засуджуватися суспільною свідомістю, втративши при цьому механізми правового захисту з боку держави.

Окрім «безчестя», жінка 1920-х років активно стикалася з сімейним насильством, наслідком якого ставали різні форми каліцтва та, навіть, смерть. Подібні дії не були новацією у сімейному житті, однак до традиційних мотивів сімейного насильства додавалися нові. Розповсюдженим ставав мотив побутових вбивств жінок чоловіками «через ревності», однак здебільшого розгляд цих справ доводить, що мотив був дещо іншим – чоловіки були незадоволені руйнуванням їх монопольного права керувати жінкою через активне втручання влади та соціуму в закрите до того сімейне життя. Конкуренція за жінку, що до того була у монопольному володінні батька чи чоловіка породжувала зворотню реакцію примушення (нерідко фізичного) до виконання нею традиційних ролей.

Для об'єктивності зазначимо, що в даному випадку йдеться про незначний сегмент кримінальних дій. Усі вбивства в цілому в Україні 1920-х рр. становили в середньому 2% у загальній структурі кримінальних діянь. При цьому даний відсоток вміщує всі види вбивств, що включали в себе усе розмаїття можливих на той час форм позбавлення життя іншої людини – від дітовбивств до випадкових жертв вуличних перестрілок. Через незначний відсоток вбивств у структурі злочинності, правоохоронні органи не вдавалися до деталізації цього виду злочинів. Інші злочини проти особи (які, до речі, здебільшого торкалися наслідків хуліганських дій, а не сімейного насильства) склали 15,2% [6].

Про мотивацію вбивств жінок фактичними чи юридичними шлюбними партнерами можемо дізнатися лише з газетних публікацій. Останні можна поділити на матеріали двох видів – звичайна кримінальна хроніка, що несла в собі лише інформацію про факт скоєння злочину, а також доволі розлогі матеріали, де суто кримінальний сюжет («вбивство через ревності») використовувався з виховною метою та ніс у собі «правильні», з точки офіційного дискурсу, оцінки даної ситуації. Про зміст оцінок можна судити навіть з заголовків подібних сюжетів – «Міщанське болото» [7], «На дні» [8], «Про любов та ревності» [9], «Ворог нового побуту» [10] тощо. Кожна подібна публікація ставала приводом для чергового пояснення «правильного» розуміння сімейної політики. Зміст цих публікацій часто демонстрував відсутність єдиного бачення перспектив розвитку сімейних відносин, намагання певною мірою знайти баланс між задекларованими цінностями та їх викривленим втіленням у реальне життя: «Ми не були і не будемо прибічниками попівської моралі у сімейних

відносинах, ми не втручаємося з неприпустимою нав'язливістю у статеве життя окремого члена партії, доки він не торкнеться наших суспільних інтересів, не виступить як чинник анти-революційний, анти-суспільний. Контрольна комісія, може бути, не покарає жінку – члена партії тільки за один факт того, що вона має одночасно двох чоловіків, або, навпаки – чоловіка, що має двох жінок, як не буде й протоколювати інші штрихи, пов'язані з так званою «любов'ю». Але, разом з тим, ми повинні застерегти молодих товаришів від надто раннього початку статевого життя, ми повинні розсіяти упереджене ставлення декотрих малосвідомих товаришів щодо того, що кожен день можна змінювати свої сімейні стосунки, допускати статеву розпущеність, доводити до того, що ці питання заповнюють більшу частину уваги та енергії людини, штовхають на хибний шлях... Легковажно-безтурботне ставлення до сім'ї, невпорядковане статеве життя за умов ламання старої будівлі сімейних стосунків, зазвичай посилюється, це – реакція проти того, що було раніше. Але цю реакцію треба послабити, знищити. Однак ще більш енергійно треба вести боротьбу із старими сімейними відносинами, підірвати індивідуалістично-власницьку сім'ю з її дикими поглядами на жінку як особисту власність, як розвагу, «пов'язану узами до смерті» [11]. Подібні міркування виникали як реакція на повсякденні практики. Серед наслідків спрощення процедури розлучень виявилися серійна моногамія та короткотермінові шлюби. В одній з публікацій з означеної тематики [12] описано всю історію «шаленого кохання», яка від знайомства до трагедії вклалася у надзвичайно короткий термін – менше одного року. Біля чотирьох місяців пройшло між знайомством та шлюбом, сам останній тривав близько 20 днів і решта часу – претензії та погрози чоловіка колишній дружині, що завершилися навмисним вбивством.

Представлені у даній статті ситуації, що були представлені в газетах та фаховій науковій періодиці, дозволили поглянути на радянську сімейну політику з точки зору тих ситуацій повсякденного буття, що ставали супутниками змін. Головними характеристиками процесу розв'язання «сімейного питання» у 1920-ті роки в радянській державі були перехідність та подвійність, що спостерігалася як на рівні оцінок, наданих діячами партії більшовиків, яка виступила ініціатором нового сімейного законодавства, так і на рівні сприйняття соціумом пропонованих новацій. Стрімкі зміни в уявленнях про моральність у сфері сімейних та статевих відносин утворили в суспільстві ситуацію розгубленості, з одного боку, та всездозволеності, з іншого. Все це у сукупності породжувало неочікувані прояви соціального експериментаторства, виносячи на розгляд суспільства нові форми шлюбних відносин та варіацій співжиття. Суспільна та владна реакція на них була неоднозначною, що не давало пересічній людині чітких орієнтирів у сфері шлюбно-сімейних та статевих відносин.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе публикаций в специализированных юридических изданиях и сообщений в рамках газетной криминальной хроники 1920-х гг. освещены некоторые проблемы брачных отношений, которые были следствием советских новаций в сфере брачного и семейного права. Сама сущность судебных казусов и материалов уголовных дел, а также особенности их преподнесения в периодических изданиях 1920-х гг. позволяют расширить знания о реакции общества на изменения в семейной сфере.

Ключевые слова: советская семейная политика 1920-х гг., брак, семья, мораль.

SUMMARY

In the article on the basis of publications in specialized magazines and newspapers (criminal chronicle) some of the problems of marital relations, which were the result of innovations Soviet sphere of marriage and family law in the 1920s are analyzed. Content of

judicial materials incidents and criminal cases, and specific of their presenting in periodicals 1920s makes it possible to investigate some social reactions to changes in the family sphere.

Keywords: soviet family policy of the 1920s., marriage, family, morality.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Суд и жизнь. Иск за «бесчестье» // Вестник советской юстиции. – 1923. – № 5. – С. 132.
2. Там само. – С. 133.
3. Дорохина О. Влечение в законе. Брачное законодательство первых лет советской власти / О. Дорохина // Родина: Российский исторический журнал. – 2009. – № 5. – С. 107-109.
4. Осипович Т. Проблемы пола, брака, семьи и положение женщины в общественных дискуссиях середины 1920-х гг. / Т. Осипович // Общественные науки и современность. – 1994. – № 1. – С. 166.
5. Мануильский Д. Мысли вскользь о революции и чадящем быте / Д. Мануильский // Коммунист. – 1923. – № 213 (1107). – С. 2.
6. Підраховано автором за: ЦДАВО України, ф. 5, оп. 2, спр. 37; спр. 2326, арк. 109; оп. 3, спр. 1205, арк. 33 зв.
7. Мещанское болото // Коммунист. – 1928. – № 37 (2421). – С. 5.
8. На дне // Коммунист. – 1925. – № 132 (1620). – С. 5.
9. Красноленский В. О любви и ревности / В. Красноленский // Коммунист. – 1925. – № 95 (1583). – С.4.
10. Ол. Ч. Ворог нового побуту / Ч. Ол. // Комунист. – 1928. – № 149 (2533). – С.4.
11. Красноленский В. О любви и ревности / В. Корасноленский // Коммунист. – 1925. – № 95 (1583). – С. 4.
12. Ол. Ч. Ворог нового побуту / Ч. Ол. // Комунист. – 1928. – № 149 (2533). – С.4.